

VICTORIA SOLOVEI

Universitatea de Stat din Moldova

soloveivictoria@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8914-7938

DIMENSIUNEA DIASTRATICĂ A LEXICULUI ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR (ÎN BAZA LUCRĂRII „DIVANUL”)

Rezumat

Un moment semnificativ în istoria dezvoltării limbii române literare este răscrucea secolelor XVII-XVIII, perioadă considerată secolul de aur al culturii românești. Personalitatea care a manifestat o preocupare persistentă pentru îmbogățirea și cultivarea limbii române la această perioadă este savantul Dimitrie Cantemir, care prin lucrările sale a avut un impact substanțial asupra dezvoltării limbii române literare. În articolul nostru ne propunem să scoatem în evidență atât inovațiile lingvistice folosite de D. Cantemir în prima sa opera publicată în limba română – „*Divanul*”, cât și elementul de continuitate (elementul popular), întrucât acestea au contribuit la crearea unui stil original care să fie accesibil nu doar învățaților vremii, dar și cititorilor de rând.

Cuvinte-cheie: limbă literară, limba populară, neologism, împrumut, calc, inovație lexicală, dublet sinonimic, perifrază.

Abstract

An important moment of the Romanian language evolution is considered to be between late 17th century and early 18th century, a period which is named “the golden century” of the Romanian culture. The figure that manifested a persistent preoccupation with enriching and cultivating the Romanian language at that time was the scientist Dimitrie Cantemir. This article tackles the linguistic innovations, as well as the elements of linguistic continuity which the scholar makes use of in „*Divanul*”, his first work published in Romanian. The author manages to create an original style, accessible not only to the scholars of that time, but also to the average readers.

Keywords: literary language, common language, neologism, borrowing, claque, lexical innovation, synonymous binomials, periphrasis.

Constantin Noica afirmă că limba este „oglindea minții omenești” [7, p.9], iar M. Eminescu vede în limbaj „măsurariul civilizațiunii” [13]. În lumina acestor judecăți de valoare, am putea afirma că limba unui neam este reflexia nivelului său de dezvoltare, iar prestigiul unei limbi ține de capacitatea acesteia de „a răspunde tuturor necesităților de exprimare într-o comunitate” [8, p.48].

Un moment semnificativ în istoria dezvoltării limbii române literare este răscrucea secolelor XVII-XVIII. Perioada respectivă este considerată secolul de aur al culturii românești, care s-a manifestat prin dezvoltarea culturii materiale, precum și a celei spirituale. Un eveniment notabil ține de intensificarea activității tipografiilor în Moldova și Muntenia, care duce la creșterea numărului traducerilor și al lucrărilor originale în limba română [5, p.214]. Activitatea traducătorilor din această perioadă este adesea complicată, din cauza lipsei resurselor lingvistice în limba română de a transpune unele noțiuni și termeni creați în limba greacă sau latină. Spre exemplu, Radu Greceanu, unul din cei mai importanți traducători din această perioadă, afirmă în prefața *Mineului* tradus în 1698: „Sînt cuvinte elinești care unele nici la lexicoane nu se află; altele de să și află și să înțeleg, iară pentru îngustarea limbii românești, nu pot veni la talmăcit” [apud 10, p.3]

Personalitatea care a manifestat o preocupare persistentă pentru îmbogățirea și cultivarea limbii române în această perioadă este savantul Dimitrie Cantemir, care prin lucrările sale a avut un impact substanțial asupra dezvoltării limbii române literare. În această ordine de idei, G. Istrati notează că Dimitrie Cantemir este „cel dintâi român care încearcă să pună bazele limbii române literare”, folosind împrumuturi în vederea creării terminologiei științifice, dar și resursele interne ale limbii. [6, p.11]. Efortul explicit al lui Dimitrie Cantemir pentru crearea limbii literare și științifice se cristalizează în *Scara numerelor și a cuvintelor streine tâlcuitoare*, appendicele lexicografic al

neologismelor utilizate în romanul său alegoric *Istoria ieroglifică* (publicat în 1705). *Scara* reprezintă un glosar ce conține 277 de neologisme din diverse domenii, precum filosofie, matematică, diplomatie, logică, geografie, politică, astronomie, explicate de savant. Autorul își exprimă clar intenția de a îmbogăți limba română cu aceste lexeme, afirmând: „(...) nu pentru cei carii într-aceste pomenite limbi pedepsiți [instruiți] sînt scara acii am supus, ce, pentru ca de împrumutarea cuvintelor streine cei mai nedeprinși lovind, vreare-aș ca așe a le înțālege și în dialectul strein să se deprindzā. Cā așe unul după altul nepărăsīt urmānd, spre cele mai adānci învățături, prin hirișā limba a noastră a purcede a să îndrāzni, cu puțințā ar fi (...)” [4, p.15]. Așadar, D. Cantemir își propune să ridice limba română la nivelul altor limbi europene de cultură, oferindu-i resursele lexicale pentru exprimarea conceptelor abstracte din diverse domenii științifice. Monica Vasileanu subliniază faptul că în operele lui Dimitrie Cantemir publicate în limba română se observă înclinarea spre modelul cultural și lingvistic oferit de cea mai importantă limba de cultură a Europei la acea perioadă – limba latină. Autoarea remarcă însă și abilitățile lui Dimitrie Cantemir de a umple anumite „goluri de expresie” din limba română prin „formații proprii, atestate numai în opera lui sau preluate de alți scriitori de la el” [11, p.208]. În altă ordine de idei, este de menționat faptul că D. Cantemir nu se rupe de limba vie, vorbită de poporul său, iată de ce în operele sale elementul popular „constituie temelia pe care a încercat să construiască o limbă științifică, filozofică ...” [9, p.6].

În articolul de față ne propunem să scoatem în evidență atât inovațiile lingvistice, cât și elementul de continuitate (elementul popular), folosite de D. Cantemir în prima sa opera publicată în limba română – *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*. Considerăm că împletirea lexicului neologic cu cel popular în această opera de etică filozofică a contribuit la crearea unui stil original, care să fie accesibil nu doar învățaților vremii, dar și cititorilor de rând. În această ordine de idei, V. Gâdea susține că anume stilul abordat de D. Cantemir este explicația popularității și răspândirii scrierii sale, care nu a fost percepută ca „o predică sau un tratat autoritar, ci ca o dezbatere”.

Elementul cult inovativ din opera lui D. Cantemir ține de prezența împrumuturilor/neologismelor de origine latină, astfel autorul își arată deschiderea spre modelul lingvistic și cultural occidental. Sfera semantică de încadrare a împrumuturilor latine este diversă și vizează domenii științifice, precum filosofie, astronomie, geografie, domenii socio-culturale, religie.

Câteva dintre inovațiile lexicale reperate în opera *Divanul* sunt următoarele:

Astronom: „astronomii, adică a stelelor cunoscători (...)” [2, p.9] (< lat. *astronomus*, MDA)

Polus (pol) „(...) una polus arcticus, iar alta polus antarcticus le numāsc, prin carile a ceriului trup și rātundzalā să învîrtește ” [2, p.9] (< lat. *polus*, ngr *πόλος*, MDA).

Arcticus (artic) „(...) una polus arcticus, iar alta polus antarcticus le numāsc, prin carile a ceriului trup și rātundzalā să învîrtește ” [2, p.9] (lat *articus*, -a, -um, MDA).

Chentru (centru) „ Așe darā între doi frați dragostea (ca între doaā stele chentru) nemutatā...” [2, p.10] (< lat *centrum*, MDA).

Didascalie „(...) carea puținā sāmānțā ai smeritii mele didāscālii priimindā” [2, p.17] (<: lat *dadascalìa*, ngr *διδασκαλία*, MDA).

Țircumstanție „Eni prāvește toate țircumstanțiile, adecā împregiustările mele...” [2, p.35] (< lat. *circumstantia*, MDA).

Comedie „(...) mai vārtos că prea cu adevārat știu și prea cu bună samā pricep căci toate lucrurile, comediiilor (...) să asamānā. [2, p.42] (<lat. *comoedia*, ~am, MDA).

Purgatorium „(...) răspund că nu dzice acolo fericitul Pavel precum iaste deosābit al treile loc, adecā raiul, iadul și purgātorium...” [2, p.49] (<lat *purgatorium*, MDA).

Index „(...) a trecutii dzile faptele toate, ca printr-un index, adecā scarā, întorcīndu-le și aminte aducīndu-le” [2, p.165] (<lat *index*, MDA).

Pubertas (pubertate) „(...) tot copil să chiamā (cāci după limba lātiniascā această vīrstā *pubertas* să chiamā, adecā *pubes* să chiamā perii cari întīi la mustațā sau la barbā rāsar.” [2, p.58] (< lat *pubertas*, -atis, MDA).

Schiptru (sceptru) „Ce ai făcut schiptrul împăratului de carele lumea toată, spăimîntîndu-mă, să cutremura...” [2, p.28] (<lat *sceptrum*, MDA).

Ipocritis (ipocrit) “Să nu fii ipocritis, adecă fățarnic” [2, p.158] (< lat. *hypócrita* și *hypócrites*, MDA)

Este de menționat și modul de ortografiere de către autor a unor lexeme care indică imitarea etimonului latin. Spre exemplu, verbul *a suferi* este atestat la 1587 [MDA] și este ortografiat cu un singur *f*, totuși D. Cantemir alege să dubleze fricativa *f*, pentru a reflecta în mod clar originea latină a cuvântului, i.e. *sufferre*: „(...) pentru numele Domnului cu dragoste a tuturor nevoilor și greutăților sufferea... [2, p 96] (< lat *sufferre*, MDA).

Este curioasă dublarea consoanei labiale *p* în prepoziția *diasuppra*, or etimonul latinesc conține un singur *p* (<lat *ad + supra*)

„Ca să fie diasuppra și să biruiască să nu lași...” [2, p.129].

Multe din exemplele de cultisme reperate în opera lui D. Cantemir au indicate în dicționarele de specialitate o etimologie dublă - latină și greacă. Pentru savant, greaca, de rând cu latina, a reprezentat un model cultural ales conștient, acestea fiind principalele limbi de cultură ale veacului. Termenii care au indicat pe prim-plan etimonul neogrec sunt următorii:

Axon „Precum 2 roate într-o osie să liagă, așe acele printr-o mintiască osie (care axon să chiamă)... [2, p.9] (< ngr *άξον*, MDA).

Tipos (model) „ (...) și pre tine „lume mare” e chiamă, pildă și tipos a „lumii mici”, adecă a omului... [2, p.50] (< ngr *τύπος*, DLRLV).

Lavirinth (labirint) „Iată acmu dară că din Lavirinthul, adecă din învășuirea și din închisoarea carea mintea îți cuprinsesă, ți-am scos...” [2, p.52] (< ngr *τύποςλαβυρίνθος*, lat *labyrinthus* MDA).

Sirenă „Adevărat, acest subțire și de mulți oameni necunoscut meșterșug, de la sirine (acestora moldovenii „fete de mare” le dzic”) l-ai luat” (< ngr *σειρήν*, lat *siren*, *-enis*).

Microcozmos, *macrocozmos* „Pre tine macrocozmos, pre mine microcozmos mă chiamă” [2, p.53] (< ngr *μικροκόσμος*, MDA).

Sferă „Sferă iaste bărbatul deplin carile precum sfera între doaă poluri, așe el între doaă tenchiuri, între naștere și între moarte...” [2, p.104] (< ngr *σφαῖρα*, lat *sphaera*, MDA).

Tartaj (copertă) „Într-aceste trei meșcioare, adecă trătăjei, ca în trei luminoase și neprăviote oglinde ...” [2, p.13] (ngr *τετράδιον*, vsl *татраць*, MDL).

O serie de neologisme din tratatul de filosofie morală reprezintă împrumuturi neoslave. Monica Vasileanu notează faptul că lexemele din limba rusă și poloneză sunt achiziționate de Cantemir pe cale cultă, iar cele din ucraineană, în special, pe cale populară [11, p.172]. Câteva din lexemele neologice de origine neoslavă, identificate în opera *Divanul* sunt următoarele:

Stihotvorț (poet) „Către aceasta un cuvânt a unui stihotvorț persesc foarte să cuvine...” p.115, (<rs *смухомворци*, MDA).

Bodz (zeu) „ (...) din svint păcătos l-au premenit, cât și capiște bodzilor, de mâni de om făcuți, au făcut.” [2, p.30];

Innoplemnnic (străin) „(...) întâiu căci nezoslavnic, innoplemnic, ce pravosavnic creștin. [2, p.10] (<vsl *иноплемьньникъ*, MDA).

Pozvolenie „ Și pentru căci de la atoatedătătoriu Dumnedzău până într-atâta pozvolenie mi s-au dat...” [2, p.45] (<pol. *pozwolenie*, MDA).

Sclip (arcadă) „ (...) pe vun rătund sclip sau în vârful acelui rătund sclip sau cumbea, un rătund tăvălic de piatră poate să stea? [2, p.45] (<pol *sklep*, DLRV).

Este cunoscut faptul că D. Cantemir a dus o politică ostilă Imperiului Otoman, totuși anii petrecuți în exil la Istanbul își lasă amprenta în lexicul folosit în operele sale. În „Divanul” am reperat următoarele lexeme de origine turcă:

Seir (privești) „(...) ca pasirea, zburătoriu cereștile privele și seiruri va privi...” [2, p.106] (<tc *seyir*, MDA).

Leafă „Moartea aceasta iaste a păcatului simbrie sau liafă” [2, p.141] (<tc *ulûfe*, MDA).

Nafacă (hrană) „(...) închinătorilor de bodzi și închinători de foc, liafa, năfaca le dai... [2, p.99] (< *tc nafaka*, MDA).

Fil (elefant) „(...) pe elefant sau precum să dzice, pre fil șoarecele îl omoară” [2, p.67] (< *tc fil*).

Dimitrie Cantemir se remarcă nu doar prin faptul că a folosit împrumuturi sau calcuri lexicale, dar poate, în mod prioritar, prin crearea unor termeni și cuvinte noi în limba română. P. Gheorghe Bârlea consideră că autorii de inovații lexicale de la acea perioadă au demonstrat „probe de virtuozitate care să contribuie la decantarea unei limbi românești literare dotate cu toate atributele modernității, bogăției și flexibilității expresive...” [1, p.9].

C. Noica distinge trei concepte filosofice care, datorită lui D. Cantemir, îmbracă haina limbii române: *ceință*, *feldeință* și *câtință*. Lexemele respective sunt reperate în *Istoria ieroglifică* și reprezintă echivalarea lexicală a categoriilor logicii „ce este”, „ce fel este” „cât este”. „Ce aemu ea la întrebare ceinții, dă răspunderea cîtinții și feldeinții, așijderea voi întrebați ce iaste, iar ea vă răspunde cît ieste și în ce feliu ieste...” [4, p. 60]. C. Noica apreciază aceste trei cuvinte drept „o mentalitate filozofică și o lecție”, chiar dacă „luate așa, izolat, cuvintele sunt niște ciudățenii lingvistice și atâta tot” [7, p.10]. Conceptul de *câtință* este reperat și în opera *Divanul*, în următorul context: „(...) într-aceste 2 stele chendrul, adecă ținta mijlocirii cîtinții cerului, să înmijlociadză(...)” [2, p.9]. Pentru crearea lexemelor românești *împregiustare* și, respectiv, *suptstare*, Cantemir recurge la calchiera structurală a lexemelor latine *circumstatae* și *substantia*: „(...) Suptstările, asuprastările, împregiustările și cele dinlontru cuprinse...” [2, p.53]. Autorul aplică legea analogiei și creează termenul *asuprastare*, termen căruia specialiștii nu i-au găsit un echivalent filozofic medieval [2, p. 133].

Este notabilă abilitatea autorului de a folosi resursele lexicologice interne ale limbii române pentru crearea de noi cuvinte, care pot fi folosite atât în limbajul cult, cât și în cel uzual. Spre exemplu, substantivul *isticiune* cu sensul de istetițe, este atestat pentru prima dată în opera lui Cantemir, acesta fiind format prin sufixarea rădăcinii *isteț* cu sufixul nominal *-ciune*” „(...) în catargie isticiunea vei deprinde” [2, p.114].

Adjectivul relațional etnic *persisesc*, de asemenea, este atestat pentru prima dată în opera lui Cantemir. Autorul adaugă sufixul adjectival *-esc* la rădăcina *Persia* (nume propriu geografic): „(...) și socotește: un persiesc om învățat, numele Heilsadi...” [2, p.98]. Cu același sufix autorul formează adjectivul calificativ *mintesc* cu sensul de imaginar: „(...) așe acele printr-o mintească osie (care axon se cheamă) ...” [2, p.9]. Prin atașarea sufixului adjectival *-os* la tema *norod* D. Cantemir reușește să exprime semul *populat*, sub forma adjectivului calificativ *norodos* - „(...) târgurile cele norodoase, cetățile cele vârtoasă, satele cele dese...” [2, p.35].

Este curioasă alegerea autorului de a supraprefixa substantivul *hărnicie*, prin dublarea prefixului *ne-* pentru a crea substantivul *nenehărnicie* - „Dintr-altă parte, omului a sa nenehărnicie și prostime îi aste” [2, p.129]. Cuvântul nu este atestat în prezent în dicționare, dar putem presupune că autorul a folosit acest procedeu pentru o subliniere în plus a conotației negative a lexemului creat.

Referindu-ne la elementul popular din scrierile lui Dimitrie Cantemir, trebuie să subliniem faptul că limba scrisă la acea perioadă este influențată de variantele literare regionale [11, p.138]. În cele ce urmează, vom scoate în evidență o parte din cuvintele populare cu circulație regională în Moldova, folosite de D. Cantemir în opera *Divanul*:

A îngurlui (a se încurca) „(...) cu toate feliurile tale de slobodzenii și îngurluiesc...” [2, p.49].

Prieteșug (prietenie) „(...) ce de vreme ce nicecum cu mine și cu a meșe bunuri în prieteșug a te da nu vei...” [2, p.50].

Nepriiaten (diavol) „ (...) căce nepriiatenul, Diavolul, cu multe (însă pricină având) a amăgi poate...” [2, p.79].

Dănăoară (odinioară) „... ca floarea iase și ca umbra fuge...” [2, p.88].

Cust (viață) „... nu într-această viață, ce în cea viitoare dzilele custului tău să lungească...” [2, p.93].

Imăciune (murdărie) „... sufletul își lămurește și de imăciune carile are îl curățește... .. [2,p.119].

Scârnavii (a se îngreșoșa) „(...) pre cel sărac vădzind să te scărândivești... [2,p.81].

Obial (plapumă) „ (...) el acoperit cu țarină, eu învelit cu obial p.56 DLRLC (1955-1957).

Răcodelie (muncă manuală) „ (...) prin vremea a șese dzile lucrând și isprăvind toate răcodelile tale... p.54 DLRLV (1987).

A rojdi (a sparge) „(...) luminoase diamanturi, nicum de ceva s-au betejit sau s-au rojdit [2,.p.83].

Un alt mod prin care se manifestă limbajul popular în opera lui Cantemir îl reprezintă elementele de oralitate. Spre exemplu, folosirea exclamațiilor în dialogul dintre Înțelept și Lume imprimă dialogului un caracter viu, spontan, apropiat de limbajul vorbit în acea perioadă. Vom prezenta câteva exemple relevante în acest sens:

„Dară cu aciasta minte te porți și cu aceasta socotială îmbli, o zburatule de minte?” [2, p.21]; „Deci acmu, o amăgelnico, aceasta iaste împărăția ta?” [2,p.21]; „O prostatecule, oame...”[2, p.31]; „Ah, lume lingușitoare...” [2, p.31]; „O, nepriceputule și în toate ticăitule!” [2, p.39]; „O, cinstitul meu priiaten...”[2, p.54] etc.

Utilizarea diminutivelor este o altă expresie a prezenței elementelor de limbaj popular în *Divanul*. Forme precum: *meșcioare, cărticele, cărticea, puțințeluș, prăștiuță, brudior, cuconaș, mitiutele, cătineluș, cărnicea* imprimă unor secvențe de text o conotație popular-familiară.

Constatăm, așadar, că autorul își expune ideile împletind limbajul cult cu cel popular. O strategie reușită de educare a cititorului și facilitare a înțelegerii textului este utilizarea dubletelor sinonimice ce constau în alăturarea neologismelor de cuvintele uzuale: „... a doa, pravilele și legea...”[2, p.57]; ...fragida și molcelușa a acelor brudiori cuconași – cărnicea [2, p.58]; ... câte lațuri și câte curse spre a ticălosul, omenescul suflet... [2, p.62]; pruncia tipos și pildă ale altor vârste iaste...[2, p.113]; De-ciiă cătră împotriviri și împoncișeri nepovestite... p.136; Moartea aceasta iaste a păcatului simbria sau liafă...[2, p.141]; ... de vii trup necurat și imat purta... [2, p.151]; ... Demonul (adecă Dracul); index adecă scară... [2, p.165]”.

Utilizarea perifrazelor, de asemenea, este frecventă în lucrare și reflectă același scop – de împletire a elementului neologic cu cel uzual, respectiv, de explicitare și popularizare a noilor concepte. Câteva exemple relevante în acest sens sunt următoarele: „Astronomii, adecă a stelelor cunoascători... (p.9); ... de la sirene (acestora moldovenii „fete de mare” le dzic) p.37;...din Lavirinthul, adecă din învăluirea și din închisoarea care mintea îți cuprinsese p.52; Lumea aceasta și toate plinirile, adecă toate împregiustările ei... p.64; ...pe elefant sau, precum să dzice, pre fil șoarecele îl omoară p.67; ...cu numele purgatoriu îl număsc, adecă curățitoriu... p.101; ...polos iaste stiaoa căriia îi dzic moldovenii fusul prin carele ceriul să învârtește... p.138”.

În concluzie, putem afirma cu certitudine că D. Cantemir a fost nu doar un deschizător de drumuri în domeniile științifice abordate, dar și în modul în care a putut reflecta descoperirile și cunoștințele sale în limba română. În prima sa operă scrisă în limba română – *Divanul* –, savantul a reușit să îmbine în mod armonios nivelul cult și cel popular al limbii, alegându-și și creându-și în mod conștient instrumentele lexicale pentru a exprima nuanțat, în română, ideile și conceptele filosofice ale timpului. Cu siguranță, D. Cantemir este unul dintre primii și cei mai importanți lexicografi și terminografi ai limbii române care a reușit să îmbogățească substanțial resursele lexicale ale limbii literare.

Bibliografie:

1. Bârlea Petre Gheorghe, *Traduceri și traducători: pagini din istoria culturii române*, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016.
2. Cantemir Dimitrie, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, București: Editura Academiei Române, 1974.
3. Cantemir Dimitrie, *Divanul*, București: Editura pentru literatură, 1969.
4. Cantemir Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, București-Chișinău: Litera internațional.
5. Clim Marius-Radu, *Neologismul în lexicografia românească*, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza” 2012.

6. Istrate Gavril, „Dimitrie Cantemir și problemele limbii”. În: *Limba Româna*, Nr.1, 1974, p. 3-12. Disponibil bcu-iasi.ro (accesat 16.08.2023)
7. Noica Constantin, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, București: Humanitas, 2021.
8. Oprea Ioan, *Elemente de filozofia limbii*, Iași: Institutul European, 2016.
9. Petrovici Emil, „Limba lui Dimitrie Cantemir”. În: *Limba română*, București, nr. 6, 1953, p. 5-16. Disponibil bcu-iasi.ro (accesat 16.08.2023).
10. Vaida Petru, „Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir” În: *Limba română*, nr. XV (1), 1966, p.3-12. Disponibil bcu-iasi.ro (accesat 16.08.2023).
11. Vasileanu Monica, *Începuturile scrisului academic în limba română: opera istorică a lui Dimitrie Cantemir*, București: Editura Universității din București, 2019.

Dicționare

12. DLRLV (1987) - Costinescu Mariana et. al., *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780)*, București: Editura Științifică și enciclopedică, 1987. 13.
- Marcu Florin, *Dicționar de neologisme*, București: Prut, 2008.
14. MDA- *Micul dicționar academic*, ediția a II-a Academia Română, Institutul de Lingvistică Editura Univers Enciclopedic, 2010.